

Delhi Sultanlığı'nın Kuruluşunda İklim Etkisine Dair Bir Değerlendirme*

An Evaluation of the Impact of Climate on the Formation of the Delhi Sultanate

Yasin TEKİN**

Öz

Gûrlu Devleti'nin Kuzey Hindistan'da gerçekleştirdiği fetihlerle başlayan Delhi Sultanlığı'nın teşekkül sürecinde iklimin etkisi, güncel paleoklimatoloji (iklimbilim) çalışmalarında bu hususa sıklıkla vurgu yapılmasına rağmen, yeterince incelenmemiştir. Üstelik Merkezî Asya ve Kuzey Hindistan arasındaki yağış rejimi farklılığının, devletin kuruluşunda teşvik edici bir etki yaratmış olabileceğine dair tezler çoğunlukla ana kaynaklardan elde edilmiş kanıtlardan yoksundur. Bu nedenle bu çalışmada XII. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Gûrlu Devleti'nin çekirdek toprakları (Gûr, Gazne, Kâbil, Belh) ile Kuzey Hindistan arasındaki askeri, ticari ve insanî hareketlilikte olağanüstü iklim koşullarının etkisine işaret eden yazılı kanıtlar sunulmuş ve sorgulanmıştır. Derlenen katlık ve kuraklık kayıtları, bu süreçte Kuzey Hindistan'da Delhi Sultanlığı'nı kuran Türk unsurlar da dahil olmak üzere Merkezî Asya kavimleri için bir cazibe merkezi yaratacak olumlu bir iklim etkisine işaret etmemektedir. Zorluğu ve verimsizliği ile bilinen Gûrlu topraklarında ise her şeye rağmen şehirli nüfusun iaşesinin, tekrar eden olağanüstü hava olayları nedeniyle bir kesintiye uğramadığı anlaşılmaktadır. İskândaki bu devamlılığın temel nedeni olarak bölge insanının kullandığı hidrolik teknolojiler ile göçebelik/yarı-göçebelik gibi iklimbilimcilerin sıklıkla gözden kaçırdığı direnç-uyum mekanizmaları öne çıkmaktadır. Ayarica ana kaynaklarda şehirlerin kısa süreli terk edilmesinin temel nedeni olarak Gûrlular ile Hâremzmsâhlar arasındaki siyasi rekabetin yarattığı istikrarsızlık vurgulanmaktadır. Delhi Sultanlığı'nın kuruluşunda olumlu iklim şartlarının yarattığı tarımsal üretim artışının etkisi ise sağlıklı vekil veriler ile kesintisiz yerleşimlerden gelecek arkeolojik kanıtlara muhtaçtır.

Anahtar Kelimeler: Delhi Sultanlığı, Gûrlular, Kuzey Hindistan, Ortaçağ İklim Anomalisi, Küçük Buzul Çağı

Abstract

Despite frequent emphasis on this issue in recent paleoclimatology studies, the influence of climate on the formation of the Delhi Sultanate, which began with the conquests of the Ghûrids in Northern India, has not been sufficiently investigated. Furthermore, the hypothesis that the disparity in rainfall patterns between Central Asia and North India may have facilitated the establishment of the state is largely unsubstantiated by evidence derived from primary sources. The present study therefore sets out and examines written evidence indicating the impact

Makale Geliş Tarihi: 09.03.2024. Makale Kabul Tarihi: 22.05.2025.

Araştırma Makalesi / Künye: TEKİN, Yasin. "Delhi Sultanlığı'nın Kuruluşunda İklim Etkisine Dair Bir Değerlendirme". Gazi Akademik Bakış Dergisi (GABD), 18/36, (Haziran 2025): s. 135-154

* Bu makale, yazarın Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü bünyesinde Prof. Dr. Erkan GÖKSU danışmanlığında hazırladığı "Delhi Türk Sultanlığı Kuruluş Dönemi (1206-1320)" başlıklı doktora tezinden türetilmiştir.

** Dr., Bağımsız Araştırmacı, E-mail: yasintekin1@gmail.com, ORCID: 0000-0001-5247-2956

Gaz

Akademik
Bakış
135
Cilt 18
Sayı 36
Yaz 2025

of extraordinary climatic conditions on military, commercial and human mobility between the core territories of the Ghūrids (Ghor, Ghazna, Kabul) and North India from the second half of the 12th century onwards. The compiled records of famine and drought do not indicate a positive climatic effect that would have created a centre of attraction for Central Asian tribes, including the Turks who established the Delhi Sultanate in North India during this period. Despite the harshness and infertility of the Ghūrid lands, it is understood that the subsistence of the urban population was not interrupted due to recurring extraordinary weather events. Moreover, the written sources emphasise that the fundamental rationale for the short-term abandonment of urban settlements pertained to the political discord between Ghūrids and the Khwārezm-Shāhs. In fact, the impact of climatic conditions on agricultural production during the establishment of the Delhi Sultanate requires reliable proxy data and archaeological evidence from continuous settlements.

Key Words: Delhi Sultanate, Ghūrids, North India, The Medieval Climate Anomaly, The Little Ice Age

Giriş

Delhi Sultanlığı; ilk teşekkül aşamaları oldukça farklı coğrafi ve toplumsal özelliklere sahip makro bölgelere yayılan bir fetih devleti olarak kurulmuştur. Ancak yazılı kaynaklarda sıkça değinilmesine rağmen, çevresel şartların başat bir aktör olarak iklimin bu teşekküle etkisi yeterince irdelenmemiştir.¹ Halbuki, Merkezî Asya ile Büyük Horasan'daki iklim şartlarının orta çağlardaki değişimine odaklanan sistematik paleoklimatoloji çalışmaları, tarihî dönüşümlerde iklimin rolünü yeniden değerlendirmeyi teşvik etmektedir.²

1 Coğrafi ve iklimsel şartların etkilerini tarihsel bir faktör olarak inceleyen modern çalışmaların en eski örneklerinden biri ve eleştirisi için bk. Ellsworth Huntington, *The Pulse of Asia A Journey in Central Asia Illustrating The Geographic Basis of History*, H. Mifflin, Boston 1907, s. 360-382. Literatür çok geniş olmasına rağmen "Orta Kurak Kuşak" tanımlamasıyla Marshall G. S. Hodgson, bu hususta en etkili kavramsallaştırmalardan birini yapmıştır. Marshall G. S. Hodgson, *İslam'ın Serüveni* (çev. Berkay Ersöz), II, Phoenix Yayınları, Ankara 2020, s. 87-112. Güncel ancak yüzeysel bir değerlendirme için bk. Muqaddisa Malik - Fouzia Farooq Ahmed, "Famines and Epidemics in Medieval India: Climatic Change or a Policy Failure?", *Journal of the Research Society of Pakistan*, LIX/2, 2022, s. 117-24.

2 Göktürkler'in yıkılışından Moğol İmparatorluğu'nun kuruluşuna kadar birçok tarihsel olay ve olgu Merkezî Asya'nın kabaca üç yüzyıllık bir dönemde yaşadığı iklim değişiklikleriyle açıklanmaya çalışılmıştır. Veri/kaynak çeşitliliği barındıran bazı güncel çalışmalar için bk. Aaron E. Putnam, vd. "Little Ice Age Wetting of Interior Asian Deserts and The Rise of The Mongol Empire", *Quaternary Science Reviews*, 131, Ocak 2016, s. 33-50; Neil Pederson, vd. "Pluvials, Droughts, the Mongol Empire, and Modern Mongolia", *Proceedings of the National Academy of Sciences*, CXI/12, Mart 2014, s. 4375-79. Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nun kuruluşunu iklim ve göç çerçevesinde değerlendiren bir çalışma: Yehoshua Frenkel, "The Coming of the Barbarians: Can Climate Explain the Saljuqs' Advance?", *Socio-Environmental Dynamics along the Historical Silk Road*, Springer International Publishing, 2019, s. 261-73. XIII. yüzyıldan itibaren Merkezî Asya'da görülen savaş ve istikrarsızlıkların altında muhtemelen sismik bir hareketliliğin yattığını savunan bir görüş: Nikolaus G. O. Boroffka, "Archaeology and Its Relevance to Climate and Water Level Changes: A Review" *The Aral Sea Environment: The Handbook of Environmental Chemistry*, 7, Springer, Berlin, s. 283-303. Türkiye'de yapılmış bazı çalışmalar da mevcuttur: Güney Vural, "Fiziki Özellikleri ve Beşeri Etkileriyle: Küçük Buzul Çağı (1300-1850)", İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2016 (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi); Roiala Mamedova, "Küçük Buzul Çağı'nın Osmanlı'ya Etkisi" Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2018 (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi); Coşkun Faik Kavala, "The Impact of the Late Antique Little Ice Age

Üstelik son yıllarda Hindistan ve Güney Asya'nın modernite öncesi iklim değişikliklerini açıklamaya yönelik, farklı veri tiplerini³ kullanan modellerle çalışmalarını da hacimli bir literatüre kavuşmuştur.⁴ Tahmin modellerinin artışı, XI. yüzyılda Kuzey Hindistan merkezli Türk-İslâm hâkimiyetinin kuruluşunu, iklim ve buna bağlı değişimler üzerinden açıklayan tezleri de beraberinde getirmiştir. Ne var ki, Delhi Sultanlığı'nın kuruluşu ile sonuçlanan söz konusu süreci bu açıdan ele almanın “doğal” bazı zorlukları mevcuttur. Her şeyden önce böyle bir girişim, Merkezî Asya ve Hint alt kıtası gibi devasa iki coğrafyayı hem tarih hem de iklimbilim perspektifinden karşılaştırmalı bir değerlendirmeyi gerektirmektedir. Ancak iklimbilim ve tarih disiplinlerinin coğrafya ve zaman örneklemeleri çoğu noktada uyuşmamaktadır.⁵ Ayrıca incelenen bölgelerde Gazneliler ve Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nun parçalanışı, Oğuz İsyanı, Hârezmşâhlar ve Gûrlu Devleti yükselişi gibi, iç içe geçmiş çok fazla politik dönüm noktası yaşanması nedeniyle muazzam bir çeşitliliğe ulaşan tarihsel kaynakların ilerde değineceğimiz imkân ve kısıtlılıkları da kesin yargılara varmayı güçleştirmektedir. Yine de, mevcut iklimbilim literatürünün en azından bazı temel hareket noktaları konusunda sağlam bir zemin sağlamış olması, Delhi Sultanlığı'nın kuruluş sürecinde iklimin rolünü incelemek için yeterli görünmektedir. Yazılı kanıtlara geçmeden önce kavramsal çerçeveyi netleştirebilmek adına mevcut teorilere kısaca değinmek faydalı olacaktır.

Paleoklimatoloji Teorileri ve Kuzey Hindistan

İklimbilimciler ve coğrafyacılar, IX. - XIX. yüzyıllar arasında kıtasal ve küresel çapta yaşanan uzun erimli iklim dalgalanmalarını “Orta Çağ İklim Ano-

- (535-700 AD) on the Türk Khaganate” Yeditepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2022 (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Literatürde tartışma yaratan diğer eserler çalışma boyunca haricen zikredilecektir.
- 3 “Doğanın Arşivleri” olarak adlandırılan ağaç halkası kayıtları, sedimen/tortul ya da buzul izotop analizi gibi muhtelif yöntemlerden elde edilen bilgiler, vekil veri (proxy data) olarak kavramsallaştırılmıştır. Catherine Kuzucuoğlu, “Anadolu ve Doğu Akdeniz’de Geçmişteki Ani İklim Değişiklikleri”, *Aktüel Arkeoloji*, 68, Mart 2019, s. 36-37.
- 4 Söz konusu modeller ve analizler, doğal olarak tüm Güney Asya'nın kaderini belirleyen muson fenomeni ile buna bağlı yağış / nemlilik rejimindeki değişimleri esas almaktadır. Ashish Sinha, vd., “A 900-Year (600 to 1500 A.D.) Record of the Indian Summer Monsoon Precipitation from the Core Monsoon Zone of India”, *Geophysical Research Letters*, XXXIV/16, 2007; Ashish Sinha, vd., “A Global Context for Megadroughts in Monsoon Asia during the Past Millennium”, *Quaternary Science Reviews*, XXX/1-2, 2011, s. 47-62; Akhilesh K. Yadava, vd., “Boreal Spring Precipitation Variability in the Cold Arid Western Himalaya during the Last Millennium, Regional Linkages, and Socio-Economic Implications”, *Quaternary Science Reviews*, CXLIV, 2016, s. 28-43.
- 5 İklimbilimcilerin Merkezî Asya tanımı içerisinde modern sınırlarıyla Türkmenistan, Özbekistan, Tacikistan, Kırgızistan, Kazakistan, Afganistan, Pakistan, Keşmir, Tibet Platosu, İç Moğolistan ve Kuzey Çin'in Çinghay, Kansu ve Sincan bölgeleri yer almaktadır. Büyük Horasan ise politik sınırları değişmekle beraber İran Platosu'nun kuzeybatısından başlayarak kuzeyde Hazar ve Aral'ın güneydoğu kıyıları ile Merv ve Sir Deryâ (Seyhun Nehri) kıyılarına kadar uzanır. Güneyde Gûr ve Zâbulistan olarak bilinen Hindkuş-Süleyman dağ silsilesi Sîstân ve Kandeher hattında doğal bir sınır oluştururken Gazne, Kâbil, Bedaşan hattı güneydoğu sınırları olarak değerlendirilir. *Ebü'l-Fidâ Coğrafyası* (çev. Ramazan Şeşen), Yeditepe Yayınları, İstanbul 2017, s. 361.

gazi

Akademik
Bakış
137
Cilt 18
Sayı 36
Yaz 2025

malisi", ya da "Küçük Buzul Çağı" gibi farklı kavramsallaştırmalar adı altında incelemektedir. Ancak üzerinde tamamen uzlaşmış tarihlendirmeler içeren bir model ya da tanım bulunmamaktadır.⁶ Bütün şüphelere rağmen ölçüm teknolojilerindeki gelişmeler ile örneklem sahaslarının çeşitlenmesi, orta çağlarda özellikle ekvatorun 30 ilâ 60 derece kuzey ve güney enlemlerinde tekrarlanan kuraklıkların ardından ortalama sıcaklıklarda belirgin bir düşüşün varlığına dair daha güçlü vekil verinin elde edilmesini sağlamıştır. Nitekim geçmiş bin yıllık iklim tahmin rekonstrüksiyonlarının birçoğunun yüksek korelasyonla işaret ettiğine göre, Merkezî Asya'da IX. - XII. yüzyıllar arasında genellikle kurak ya da aşırı kurak bir iklim hâkimdir. Kullanılan modele göre tarih aralıkları değişmekle beraber, bu süreçte çok şiddetli soğuk anomalilerinin yaşandığı, en erken XII. yüzyıl itibarıyla da Küçük Buzul Çağı'na giriş yapıldığı tahmin edilmektedir.⁷

Paleoklimatoloji çalışmalarının işaret ettiği bu olumsuz iklim koşulları, değindiğimiz üzere, bazı araştırmacılar tarafından IX-XII. yüzyıllarda bozkır kavimlerinin Büyük Horasan'dan başlayarak İran, Anadolu ve Nil Deltası'na kadar uzanan bir dizi politik gelişmeye imza atan göçler ile ilişkilendirilmiştir. Bu çalışmaların odak noktasında, öncü bir isim olarak Richard W. Bulliet'in "Big Chill" (Büyük Soğuma) kavramsallaştırmasına dayanan fikirleri bulunmaktadır.⁸

Başta Richard W. Bulliet'in çalışması olmak üzere iklimi tarihsel olguların tek ve en etkili bileşeni olarak ele alan tezler, bu özellikleri nedeniyle sıklıkla iklimbilimciler tarafından eleştirilmişlerdir. Benzer şekilde insanlığın toplumsal dinamiklerini ve adaptasyon kabiliyeti⁹ iklimin küçük

6 Küresel ya da kıtasal çapta anlamlı (yıllık ortalamalara göre 0.40 ilâ 1°C arasında değişen seviyelerde) bir ısınmanın ya da soğumanın yaşandığına şüpheyle bakanlar da mevcuttur. Malcolm K. Hughes - Henry F. Diaz, "Was There a 'Medieval Warm Period', and If so, Where and When?", *Climatic Change*, XXVI/2, 1994, s. 109-142.

7 Farklı analizleri birleştiren karşılaştırmalı şu iki çalışma genel bir değerlendirmeye izin vermektedir: Fa-Hu Chen, vd., "Moisture Changes over the Last Millennium in Arid Central Asia: A Review, Synthesis and Comparison with Monsoon Region", *Quaternary Science Reviews*, 29, Nisan 2010, s. 1065; Zhixin Hao, vd., "Climatic Changes during the Past Two Millennia along the Ancient Silk Road", *Progress in Physical Geography: Earth and Environment*, XLIV/5, Ekim 2020, s. 605-623. İran Platosu ve Sistan Havzası'ndan alınan kısıtlı veriler de Merkezî Asya'nın soğuma ve ısınma dönemleriyle uyumlu görünmektedir. Behrooz Barjasteh Delforooz, "The Role of Natural Phenomena in the Rise and Fall of Urban Areas in the Sistan Basin on the Iranian Plateau (Southern Delta)", *The Urban Mind: Cultural and Environmental Dynamics, African and Comparative Archaeology*, (der. Paul J. Sinclair), Dept. of Archaeology and Ancient History Uppsala Univ., Uppsala 2010, s. 221-242; Perişan Gölü'nden elde edilen verilere dayanan bir başka model: Kasım Azizi, Mahmûd Davûdi, "Iran's Climatic Change in The Holocene", *Quaternary Journal of Iran*, V/1, 2019, s. 1-25.

8 Bulliet'a göre bilhassa İran sahasında X. yüzyılın ilk yarısından itibaren kademeli olarak devam eden ve XII. yüzyılda zirve noktasına ulaşarak göçebe / konar göçer ekosistemini bozan bir "soğuk dönem" yaşanmıştır. IX-XII. yüzyıllarda bu bölgede yaşanan siyasi değişimler bu ekosistemin iklim nedeniyle bozulmasının dolaylı bir tezahürüdür. Richard W. Bulliet, *Cotton, Climate, and Camels in Early Islamic Iran: A Moment in World History*, Columbia University Press, New York 2009, s. 69 vd.

9 Johannes Preiser-Kapeller, "A collapse of the eastern Mediterranean? New results and

mesafelerde dahi büyük farklılıklar arz edebilmesi, vekil verilerin sağlıklı olmaması gibi önemli unsurların göz ardı edilebildiğine vurgu yapmışlardır.¹⁰ Tarihçiler ise bu türden tezleri ve çıkarımları genellikle birincil kaynak kullanımı yönünden eleştirmiştir. Bu hususta en önemli değerlendirmelerden birini yapan Deborah Tor, Richard W. Bulliet'in Büyük Soğuma teorisini Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nun tarih sahnesinden çekilmesiyle birlikte Horasan bölgesinin 'çöküş'ü bağlamında ele almıştır.¹¹ Büyük Soğuma tezini genel itibariyle spekülatif bulan Tor, Bulliet'in XII. yüzyılda zirveye ulaştığını iddia ettiği soğumayı doğrulamak adına kullandığı çağdaş tek Selçuklu devri kaynağının İbnü'l-Esîr'e ait *el-Kâmil fit-ta'rîh* olduğuna dikkat çeker. İbnü'l-Esîr'in 492 / 1098 kışında Horasan'da soğuk havanın tarım ürünlerine zarar vermesi nedeniyle iki yıl süren feci bir kıtlık yaşandığına dair kaydının tek başına böyle bir yargıya varmaya yetmeyeceğini belirtir.¹² Bulliet'in teorisini desteklemek için başvurduğu Beyhakî, Utbî, İbn Fadlan ve İbn'ül Cevzî gibi isimlerin eserlerinin XI. yüzyılın ilk yarısına dair anlatılar olduğunu hatırlatan Tor, mezkur kaynaklardan yapılan iktibasların çoğunlukla tarihsel bağlamlarından kopartılarak kullanıldığını iddia etmiştir.¹³ Çağdaş Selçuklu kronik kayıtlarının ve arkeolojik verilerin Bulliet'in iddia ettiği gibi bir büyük soğuma ile buna bağlı kıtlıklar ve "çöküş"e değil, bilakis XII. yüzyılın ilk yarısına kadar Horasan bölgesinde bir Selçuklu altın çağı yaşandığına işaret ettiğini savunur.¹⁴ Bölgenin "çöküş" dönemine girmesinin temel sebebinin ise Büyük Selçuklu Sultanı Sencer'in emirleri üzerindeki kontrolü yavaş yavaş kaybetmesi ile Oğuz isyanlarının yarattığı tahribat gibi "insan eylemleri" olduğunu belirtir. Nitekim Tor'un da haklı olarak altını çizdiği gibi, maddi kaynaklarda büyük çaplı bir daralma yaşanmış olsaydı ne Selçuklu İmparatorluğu bu büyüklüğe erişebilir ne de imparatorluğun ardından Hârezmşâhlar ve Gûrlular gibi iki güçlü devlet ortaya çıkabilirdi.¹⁵

Merkezî Asya üzerinden Kuzey Hindistan'ı hedefleyen askerî ve her türden insan hareketliliğini açıklamak için de benzer tezler öne sürülmüştür.¹⁶ Merkezî Asya ile Hint alt kıtasının 1030 – 2011 periyoduna dair altı farklı rekonstrüksiyon arasındaki korelasyonları kullanan Akhilesh K. Yadava vd.'ne

theories on the interplay between climate and societies in Byzantium and the Near East, ca 1000–1200 AD [sic]", *Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik*, 65, 2015, s. 195–196.

- 10 Safa Motesharrei, vd., "Human and Nature Dynamics (HANDY): Modeling Inequality and Use of Resources in the Collapse or Sustainability of Societies", *Ecological Economics*, 101, 2014, s. 90-102; Dominguez-Castro, Fernando vd. "How useful could Arabic documentary sources be for reconstructing past climate?", *Weather*, LXII/3, 2012, s. 76–82.
- 11 Deborah G. Tor, "The Eclipse of Khurāsān in the Twelfth Century", *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, LXXXI/2, 2018, s. 251-76.
- 12 İbn'ül-Esîr, *el-Kâmil fit-Târih Tercümesi*, (çev. Abdülkerim Özaydın), X, Bahar Yayınları, İstanbul 1987, s. 241; Bulliet, *ag.e.*, s. 84; Tor, *ag.m.*, s. 12.
- 13 Bulliet, *ag.e.*, s. 77; Tor, *ag.m.*, s. 8.
- 14 Tor, *ag.m.*, s. 12.
- 15 Tor, *ag.m.*, s. 19-22.
- 16 Chen, vd., *ag.m.*, s. 1065; Michael Herbert Fisher, *An Environmental History of India*, Cambridge University Press, Cambridge 2018, s. 82-83.

ait model, bu açıdan en kapsamlı iklimbilim çalışmasıdır.¹⁷ Bu modele göre, Merkezî Asya'da XII. - XVI. arasında kalıcı kuraklık koşullarının geçerli olduğu tespit edilmiştir. Ayrıca Gûrluların çekirdek topraklarını kapsayan Batı Türkistan¹⁸ sahasında XII. yüzyılın başlarından itibaren kalıcı kuraklıkların ve yaz sıcaklık anomalilerinin etkili olduğu varsayılmaktadır. Kuzey Hindistan'ın çekirdek muson bölgesinden derlenen vekil veriler ise aynı dönemde tüm alt kıta boyunca yaz musonlarının (Haziran - Eylül) oldukça iyi yağış bıraktığına işaret etmektedir. Yağışların "olumlu" etkisi bitki örtüsünün artışıını belgeleyen diğer tahmin modelleriyle de doğrulanmaktadır.¹⁹ Ancak Yadava vd., tarafından ortaya konan modelin Batı Türkistan bölgesi için tahminlerine dayanak sağlayan Hindukuş - Karakurum - Batı Himalaya hattındaki buzulların stabil olmayışı, hâlihazırda kısıtlı verilerin güvenilirliğini de zedelemektedir.²⁰ Buzul analizlerinin oldukça sınırlı ve zayıf olduğunu kabul eden Yadava vd., yine de mevcut verilerin modelleri ile uyumlu olduğunu belirtmektedirler.²¹

Yadava vd.'nin araştırması, iklim tahminlerini tarihi kaynaklarla doğrulama girişimi barındırması bakımından diğer çalışmalardan ayrılmaktadır. Çalışmaya göre, XI-XII. yüzyılda yağış rejimindeki artışa bağlı olarak tarımsal üretim genişlemesi ile ekonomik bir canlılık yaşandığı varsayılmaktadır. Aynı periyotta Merkezî Asya'da ise tam aksi koşullar, hayvancılık ve tarımsal üretime dayalı ekonomide daralma yaratmıştır. Analiz sonuçlarını Hint alt kıtasına kuzeyden yapılan fetih hareketleri ile ilişkilendiren Yadava vd., iki bölgenin birbirine zıt bu iklim seyrinin Gûrlu Sultânı Muizzüddîn Muhammed b. Sâm'ın fetihleri, ve dolayısıyla Delhi Sultanlığı'nın kuruluşunda teşvik edici bir rol oynamış olabileceğini vurgular. Ancak müelliflerin tezlerini tarihi kaynaklarla doğrulama girişimleri, son derece kısıtlı ve yüzeyseldir. Zira sağlamaları büyük oranda ikincil araştırmalara dayanmakta olup herhangi bir çağdaş ana kaynak zikredilmemektedir.²² Gazi Zahirüddin Muhammed Bâbü'r'ün hâtîrâtı *Vekâyî*'de bahsettiği 1494 yılında Fergana'da yaşanan çöl

- 17 Akhilesh K. Yadava vd., "Boreal Spring Precipitation Variability in the Cold Arid Western Himalaya during the Last Millennium, Regional Linkages, and Socio-Economic Implications", *Quaternary Science Reviews*, 144, Temmuz 2016, s. 28-43; Benzer sonuçlara varan diğer bazı çalışmalar için bk. Varsha Rawat vd., "Middle Holocene Indian Summer Monsoon Variability and Its Impact on Cultural Changes in the Indian Subcontinent", *Quaternary Science Reviews*, CCLV, 2021; Anindya Sarkar vd., "Climate, Human Settlement, and Migration in South Asia from Early Historic to Medieval Period: Evidence from New Archaeological Excavation at Vadnagar, Western India", *Quaternary Science Reviews*, CCCXXIV, 2024, s. 108470.
- 18 Yadava vd., *ag.m.*, s. 35, Tablo 5, Şekil 11.
- 19 Ashish Sinha, vd., *ag.m.*, s. 47-62.
- 20 Mayank Shekhar vd., "Himalayan Glaciers Experienced Significant Mass Loss During Later Phases of Little Ice Age", *Scientific Reports*, VII, S.1, Eylül 2017, s. 10305.
- 21 Yadava vd., *ag.m.*, s. 35.
- 22 Yadava vd., *ag.m.*, s. 39. Gûrlu fetihleri ile Delhi Sultanlığı hakkındaki genel geçer ifadeler ve sefer kronolojisi için sayfa zikretmeden kullanılan kaynaklar: *The Cambridge History of India Vol. 3. Turks and Afghans* (der. Wolsley Haig), Cambridge University Press, 1928; Mohammad Habib - Khaliq Ahmad Nizami, *A Comprehensive History of India*, V/2 People's Pub. House, 2. Baskı, New Delhi 1970.

fırtınaları ile 1520'de Kâbil'de yaşanan kıtlık anekdotları Merkezî Asya'nın iklim anomalilerini doğrulamak için yeterli görülmüştür.²³ Dolayısıyla, orta çağlar özelindeki çıkarımların tarihi kaynaklardan doğrulama girişimlerinin derinleştirilmeye ihtiyacı olduğu açıktır. Bu nedenle başta kıtlık ve kuraklık olmak üzere ilgili çağdaş anekdotlara ve atıflara daha yakın bir bakış, Delhi Sultanlığı'nın kuruluşuna giden süreçte iklimin rolünü ortaya koymanın yanı sıra gelecekteki soruşturmalara bir zemin hazırlayacaktır.

Delhi Sultanlığı'nın Kuruluş Sürecinde Kıtlıklar ve Olağanüstü Hava Olayları

Erken dönem Gazneli devri kaynakları, XI. yüzyılın ilk yarısında Horasan'ın başat şehirlerinde anormal kış şartlarının ve buna bağlı kıtlıkların yaşandığına dair birçok tanıklık ve tesadüfi atıf içermektedir.²⁴ Ancak değindiğimiz üzere Deborah Tor, bu dönemde Horasan şehirlerindeki olumsuzlukların tamamen iklim kaynaklı olamayacağını ortaya koymuştur. Bu nedenle zaman aralığı olarak Tor'un bıraktığı yerden sultanlığın ilk yirmi beş yılına kadar Batı Türkistan ve Kuzey Hindistan'daki iklime dair bilgi veren anekdotlarını ortaya koymak Yadava vd.'nin tezlerini sınamak için yerinde olacaktır.

XII. yüzyılın ikinci yarısında Horasan, başta Hârezmşâhlar ile Gûrlular olmak üzere irili ufaklı birçok siyasi gücün mücadelesine sahne olmuştur. Bu nedenle bölgeden haber veren birincil kaynak çeşitliliği yeterli görünmesine rağmen ekstrem hava olayları ve buna bağlı kıtlık vb. vakaların bizzat tanıklıkları nadiren karşımıza çıkmaktadır. Dönemin yaşayan tanığı olarak değerlendirebileceğimiz Sadreddin 'Avfî (ö. tah. 1232), Fahreddin Mübârekşâh (d. tah. 1157) ve Hasan Nizâmî'nin (ö. 1229 [?]) eserleri, iklime dair pek az özgün bilgi barındırmaktadır. Örneğin; 'Avfî'nin çok sevilen *Cevâmî'u'l-hikâyât*ı, birçok kıtlık anlatısı aktarmasına rağmen hemen hepsi müellifin iktibasla aktardığı uzak geçmişten yankılanan ibret hikâyeleridir. Sultanlığın ilk saray tarihçilerinden Fahr-i Müdebbir lakaplı Fahreddin Mübârekşâh'ın Gûrlular'ın Hind fütühatı sürecini özetlediği eserinde kısa bir bahis bulunmaktadır. Fahr-i Müdebbir'in aktardığına göre Gûrlu Sultanı Muizzüddîn'in vefat haberini alması üzerine Dehli havalisinden Lahor'a yürüyen Kutbüddin Aybeg ve ordusu, susuzluk ve otlak yetersizliği nedeniyle bu yolculukta büyük

görsel

Akademik
Bakış

141

Cilt 18
Sayı 36
Yaz 2025

23 Yadava vd., *ag.m.*, s. 39; *Babur-Nama (Memoirs of Babur) Translated from the Original Turki Text of Zahirü'd-din Muhammad Babur Padshah Ghazi* (çev. Annette Susannah Beveridge), C. 1, D. K. Fine Art Press Pvt. Ltd., Delhi 1921.

24 Muhammed b. Abdülcebbâr el-Uthbî, *el-Yemîni fî şerhi aḥbârî's-sultân Yemîni'd-devle ve emîni'l-mille Maḥmûd el-Ġaznevî* (nşr. İhsan Zünûn es-Sâmîrî), Beyrut 1424/2004, s. 325-329; Ebû's-Şeref Nasîh b. Zafer Curfadekânî, *Tercüme-i Târih-i Yemîni* (nşr. Ali Kavîm), Çâphâne-i Muhammed 'Ali Ferdin, Tahran 1334/1955, s. 202; Ebû'l-Fazl Beyhakî, *Târih-i Beyhakî* (nşr. Ali Ekber Feyyâz), Enşaârat-ı Danişgâh-i Ferdovsî, 4. Baskı, Meşhed 1383/2004, s. 268, 346, 419, 503 ve, 531; Ebû'l-Hasan 'Ali b. Zeyd İbn Fundûk, *Târih-i Beyhak* (nşr. Ahmed Behmenyâr - Mirza Muhammed Kazvîni), Kitâbfuruşî Furugî, Tahran 1361/1982, s. 176-178; Şeyh Abdurrahman-ı Fâmî-yi Herevî, *Târih-i Herât (dest neveşte-i nev-yâfte)* (nşr. İrec Efşâr), Mirâs-ı Mektub, Tahran 2008, s. 27-33, 123 ve 126; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fî't-Târih* (çev. Ahmet Ağırakça - Abdülkerim Özyaydın), Bahar Yayınları, XII, İstanbul 1987, s. 222.

zorluklar yaşamıştır. Öyle ki, ordu güzergâhtaki Müslüman ahalinin yardımlarıyla Lahor'a varabilmiştir. Ancak müellifin de belirttiği üzere bu zorlu şartlar, Hind'te ortalama sıcaklıkların en yüksek olduğu yaz ayları için olağandır.²⁵ Aynı tarihlerde Delhi sarayında bulunan müverrih Hasan Nizâmî de eserinde benzer manzaraları kendine has edebî üslubuyla aktarmaktadır. Ancak şairane benzetmelerle dolu betimlemelerinden sağlıklı bir değerlendirme çıkarmak oldukça güçtür.²⁶

Gûrlular'ın yıkılışından sonra yazan Nesevî'nin (ö. 1250) Celâleddin Hârezmşâh biyografisi haricinde Horasan dışında yaşamış İbn'ül-Esîr (d. 1160) ve Cüveynî (d. 1226) Delhi sarayı dışında bölge ile ilgili bilgiler veren diğer çağdaş kaynaklardır. Şiddetli hava olayları ve buna bağlı kıtlık vakalarını titizlikle kayda geçiren İbn'ül-Esîr, "Suriye, el-Cezîre, Irak, Diyarbekir, Musul, el-Cibâl, Ahlat ve diğer yerlerde" 574 / 1178-79'da başlayıp bir yıl süren yağış azlığının çok şiddetli bir kıtlık ile salgına neden olduğuna bizzat tanık olmuştur.²⁷ Çağdaş ancak bölge dışından bir isim olarak İbn'ül-Esîr'in bu mühim kaydında etkilenen yerler arasında "Horasan" sayılmamaktadır. İklimin Gûrlu ordularını Hindistan'a yönlendirecek bir faktör olarak rol oynamış olabileceğine dair elimizdeki en net ifadelerden bir diğeri ise XV. yüzyılda yaşamış Timurlu tarihçilerinden Hasan-ı Yezdî'ye (d. 1391) aittir. Yezdî, 1415'te kaleme aldığı eserinde 575 / 1179-1180 yılında Horasan'da büyük bir kıtlık yaşandığından bahsetmiştir.²⁸

1193'te Fîrûzkûh'ta doğan Gûr ve Dehli saraylarında uzun süre görev yapmış Kadı Minhâc-ı Sirâc el-Cûzcânî, Gûr-Gazne sahasına ilişkin spesifik olarak kaydettiği hava olaylarının bir kısmı kendisi için de geçmişte kalmış tarihlerdedir.²⁹ Bölgedeki çetin kış şartlarına ilişkin tasvirlerini ise anormallik olarak yorumlamak güçtür.³⁰ Minhâc-ı Sirâc, Moğolların önü sıra hicret

- 25 Fahreddin Mübârekşâh, *Şecere-i Ensâb* (nşr. E. Denison Ross), The Royal Asiatic Society, London 1927, s. 29; (Buradan sonra Fahr-i Müdebbir, *Şecere-i Ensâb*) Müellif diğer eserinde kurtarıcı olarak övdüğü büyük dedesi zamanında Gazne'de yaşanan iki kıtlık hakkında bilgi vermiştir. İlki Gazneli Sultanı İbrahim b. Mes'ud (1059-1099) devrinde diğeri ise 1110 yılında yaşanan bu kıtlıklardan ilkinin nedeni belirtilmezken diğeri çekirge istilâsı sonucunda çıkmıştır. Fahr-i Müdebbir, *Âdâb'ul-Harb ve's-Şeca'a* (nşr. Ahmed Süheylî Hânsârî), Enşaraât-i Ekbal, Tahran, 1346/1967, s. 102-110.
- 26 Tâci'd-dîn Hasan Nizâmî, *Tâci'ul-Me'âsir* (nşr. Seyyid Emir Hasan Abidi), Merkez-i Tahkikât-ı Farsi Rayzenî-i Ferheng-i Cumhuri-i İslâmî-i İran Dihli-i Nov, Delhi, 1387/2008, s. 56.
- 27 İbn'ül-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih* (çev. Abdülkerim Özeydin), Bahar Yayınları, XI, İstanbul 1987, s. 361.
- 28 Hasan-ı Yezdî, *Câmi'u't-tevârih-i Hasenî*, Süleymaniye Kütüphanesi, Fatih, nr. 4307, vr. 256a'dan aktaran Gülseren Ceceli, "Hârizmşâh Hükümdarı Sultânşâh Mahmud (567-589/1172-1193)", Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul 2016, s. 37 dipnot 132. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi)
- 29 Gûrlu Emiri Abbas b. Şiş b. Muhammed (hük. 1030-1059) döneminde yedi yıl yağmur yağmadığını, yazmış olsa da bu idareci olarak kötü hasletlerine yönelik abartılı bir efsaneleştirmedir. Aktardığı bir başka geçmiş tarihli olayda ise H. Şevval 429 / Temmuz-Ağustos M. 1038 tarihinde Gazneli Sultan Mes'ud'un Selçuklu Türkmenleri ile mücadele ederken zayıf düşen ordusuna Gazne'den ikmal yapmak istediğini ancak o tarihlerde Horasan kıtlık olduğunu belirtir. Cûzcânî, *ag.e.*, I, s. 250, 331.
- 30 Örneğin; kar yağışı nedeniyle Gûr ile Gazne arasındaki yolların kapanmasını fırsat bilen

etmesinin ardından yabancı olması rağmen uzun bir süre Hind iklimine dair olağanüstü bir kayıt düşmemiştir.

Bu boşluğu Hind sahasında yazılan kaynaklar bir nebze doldurmaktadır. XVII. yüzyılda “Hindû” kaynaklarını da kullanarak alt kıtanın genel bir tarihini yazan Esterâbâdî (ö. 1623 [?]), Gāhadavāla Racası Cayaçandra (hük. yak. 1170 – 1194) tahta çıktığında ülkesinde (kabaca Kennaûç – Varanasi havası) kıtlık olduğunu kaynak zikretmeden belirtir.³¹ Hint kaynaklarına yansıyan bir diğer çağdaş kıtlık kaydı ise Gucerât bölgesini yöneten Solanki Racası II. Mula (hük. yak. 1175 – 1178) devrine aittir. Solankiler'in saray şairi ve tarihçisi Someşvara (ö. yak. 1255 sonrası) tarafından aktarılan bu anekdot, Hint sahasında yaşanan kıtlıklara dair günümüze gelen en net tanıklıktır.³² Ne var ki, kayıtlarda bu kıtlıkların olumsuz hava şartlarından kaynaklandığına dair kesin bir ifade bulunmamaktadır. Nitekim Varanasi bölgesi yıllık ortalama 1.000 mm üzerinde yağış alırken Gucerât'ta bu rakamlar bölge bölge aşırı değişkenlik göstermektedir. Örneğin; Patan'da yıllık yağış ortalaması 250 mm. civarındayken Katyavar Yarımadası'nın içlerinde bu rakam yıllık 1.500 mm.'ye çıkabilmektedir. Ayrıca Gucerât'ın Solanki racalarına ait muhtelif belgelerin bir derlemesi olan *Lekhapaddhati*'de yer alan bir kayıt, XI. – XII. yüzyıllarda bazen mahsullerin üçte ikisinin vergi olarak toplandığına işaret etmektedir.³³ Dolayısıyla mevzubahis kıtlığın Solanki racalarının (genişleme politikaları nedeniyle komşularıyla sürekli bir çatışma hâlinde olduğu bu dönemde) uyguladığı aşırı vergilendirmeden kaynaklanmış olma ihtimalini güçlendirmektedir.

XII. yüzyılın başlarında yaşadığı tahmin edilen Hindû şair Kalhana tarafından 1148-50 tarihlerinde yazılan Keşmir tarihi *Rājatarangini*'de iklim kaynaklı bazı kıtlıklar yaşandığı aktarılmıştır. Kalhana, kıtlığın nedenlerini belirtmeye daha teşnedir. Keşmir Racası Harşa (hük. 1089-1101) hükümlerinde devam ederken 1099 tarihindeki yaşanan kıtlığın yıkıcı seller nedeniyle gerçekleştiğini belirtir.³⁴ Otoritesini Lâhor'a kadar genişleten Raca Uççala (hük. 1101–1111) ve Raca Jayasimha (hük. yak. 1128-1155) devirlerinde de

şehir eşrafı Gazneli Sultanı Behrâm Şâh'a mektup yazmış ve şehre davet etmiştir. Hakezâ Moğol orduları Firûzküh kuşatmasını kış koşulları nedeniyle kaldırmıştır. Cûzcânî, *ag.e.*, I, s. 394, II, s. 115.

31 Esterâbâdî'nin diğer kıtlık ve kuraklık kayıtları büyük oranda Cûzcânî ve Berenî'den ictibastır. Muhammed Kasım Hinduşah Esterâbâdî, *Târîh-i Firişte ez Âğaz ta Babur* (nşr. Muhammed Rıza Nasırî), I, Encümen-i Asâr ve Mefâhîr-i Ferhengî, Tahran 1387/2008 s. 41; Roma Niyogi, *The History of the Gāhadavāla Dynasty*, Calcutta Oriental Book Agency, Calcutta 1959, s. 102.

32 Asoke Kumar Majumdar, *Chaulukyas of Gujarat*, Bharatiya Vidya Bhavan, Bombay 1956, s. 136.

33 *Lekhapaddhati* (ed. Pushpa Prasad), Oxford University Press, New York 2007, s. 14; B. N. S. Yadava, *Society and Culture in Northern India in the Twelfth Century*, Central Book Depot, Allahabad 1973, s. 297-298.

34 Kalhana, *Rajatarangini: The Saga of the Kings of Kashmir* (çev. Ranjit Sitaram Pandit), 3. Baskı, Sahitya Akademi, New Delhi 1977, s. 209 (V, 271); Hem Chandra Ray, *Dynastic History of Northern India (Early Mediaeval Period)*, I, Munshiram Manoharlal Publishers, 2. Baskı, New Delhi 1973, s. 125-26.

ağır kıtlıkların yaşandığını kaydeden Kalhana, bu kıtlıkların, çoğunlukla geniş toprak sahibi zengin ve hırslı bürokratlar (damaralar) ile kralların yanlış vergi uygulamalarına bağlamaktadır.³⁵ Kalhana'nın Keşmirli Brahminler'in politik istikrarsızlıkların yarattığı sorunlar nedeniyle Kuzey Hindistan'ın içlerine göç ettiğine dair kaydı da dikkat çekicidir.³⁶

Hâmid b. Fazlullâh Cemâlî (ö. 1536) tarafından derlenen sufi tezkiresi *Siyerü'l-ârifin*'de Sultan İltutmuş (hük. 1211-1236) döneminde Dehli'de birçok insanın hayatını kaybettiği bir kıtlık yaşandığını aktarılmıştır.³⁷ Payitaht olmadan evvel Kuzey Hindistan'ın vasat şehirlerden biri olan Dehli'nin su tedarikinde sıkıntılar yaşadığı da yine menkıbевî kayıtlara yansımıştır. İltutmuş devrinde Dehli'ye yerleşmek isteyen Hâce Kutbüddîn Bahtiyâr el-Kâkî'nin (ö. 1235) bu sebepten şehre altı kilometre uzaklıktaki Yamuna Nehri kıyılarında yeni kurulan Kılığherî (Kılığhari [?]) şehrine yerleştiği rivayet edilir. Vefatının ardından Kutub Minâr'ın gölgesine defnedilecek bu büyük mutasavvıfın, şehrin su sıkıntısını gidermek için Sultan İltutmuş tarafından inşa ettirilen ve *Ha(v)uz-u Şemsî* adıyla anılacak sarnıcın yapımına destek verdiği iddia edilir.³⁸

Göröldüğü üzere XI. – XII. yüzyıllarda Kuzey Hindistan'daki iklim koşullarına dair yazılı kayıtlarda teşvik unsuru sayılabilecek bir “olağanüstülük” göze çarpmamaktadır. Bîrûnî'nin deyişle “her vilayetinde meteorolojik gariplikler görölebilen” Hind'te belki de bu süreçte yaşanan en mühim vaka, Satlûç Nehri'nin yatağının kuzeybatıya kaymasıdır. İngiliz ordusundaki görevi icabı uzun yıllar Hindistan'da yaşayan H. G. Raverty'nin yaklaşık 1200 civarına yerleştirdiği bu fenomenin, Pençâb'ın güneyini bir hayli istikrarsızlaştırmış olduğu tahmin edilmektedir.³⁹ Kaynaklara Âbûher (ابوهر) adıyla geçen küçük bir şehrin aslında Satlûç'un aynı isimle anılan bir kolunun kıyısında olduğu ve şehrin Mûltan'dan Dehli'ye yapılan seyahatlerde önemli bir konak olduğu anlaşılmaktadır.⁴⁰

35 Kalhana, *ag.e.*, s. 529 (VIII, 1540); Ray, *ag.e.*, s. 151-52.

36 Kalhana, *ag.e.*, s. 585 (VIII, 2227-29).

37 Hâmid b. Fazlullâh Cemâlî, *Siyerü'l-ârifin*, Matba'ı Rizvi, 1893, s. 154; A. Rashid, “Famine in The Turco-Afghan Period”, *Proceedings of the Indian History Congress*, XXVI/2, 1964, s. 85.

38 Şeyh Kâkî'nin Necmeddin es-Suğrâ ve Muînüddin el-Çiştî ile Dehli şeyhülislamılığı hususunda bir gerginlik yaşamış olması şehre yerleşmeme kararının tamamen şehrin alt-yapı problemleri ile ilgili olmadığını izlenimini kuvvetlendirmektedir. Minhâj Sirâj Abû 'Umr-i-'Usmân Jüzjânî, *Tabakât-i-Nâşiri* (trans. H. G. Raverty), I, Reprint, Gorgias Press, New Jersey 2010, s. 622, dipnot 7; Fatima Hussain, “Chishtis During The Delhi Sultanate: A Balance Between Ideal and Practice”, Jawarhal Nehru University CHSSSS, New Delhi 2002, s. 139. (Yayınlanmamış Doktora Tezi)

39 Ebû Reyhân Muhammed b. Ahmed el-Bîrûnî, *Tahkiku Mâ Li'l-Hind: Bîrûnî'nin Gôzüyle Hindistan*, (çev. Kivameddin Burslan, ed. Ali İhsan Yitik), 2. Baskı, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2018, s. 121; H. G. Raverty, “The Mihran of Sind and its Tributaries: A Geographical and Historical Study”, *Journal of the Asiatic Society of Bengal*, 61, 1892, s. 155-508; Bölge Kuzey Hindistan'da at yetiştirilebilen nadir merkezlerden biridir. Jos Gommans, *The Indian Frontier: Horse And Warband in The Making of Empires*, Routledge, New York 2018, s. 72.

40 Cûzcânî, *a.g.e.*, Hayy, I, s. 484; Cûzcânî, *a.g.e.*, Raverty, I, s. 687, dipnot 9; II, s. 823, dip-

Direnç ve Uyum Mekanizmaları

Daha sağlıklı bir değerlendirme için karşılaştırmalı istatistiki verilerin insanoğlunun olağanüstü koşullara uyum sağlama yeteneğiyle birlikte okunması elzemdir. Bu bakımdan ilk ve en önemli gösterge, tarım toplumlarının başlangıcından beri bilinen büyük çaplı suya yön verme ve saklama teknolojileridir.⁴¹ Bilindiği üzere orta çağlarda bend (set), kârîz (کاريز) / kâhrîz (کاهريز) ya da Arapça kanât (قنات) ve sarnıç gibi uygulamalar, en zorlu coğrafyalarda dahi belli bir yerleşik nüfusun barınabilmesini sağlamıştır. Kurak, yarı kurak ya da çöl ikliminin hâkim olduğu coğrafyalarda sıklıkla görülen bu yapıların etkinliği modern deneylerle de kanıtlanmıştır.⁴²Yer altı sularını yazın minimum buharlaşma ile şehirlere ve tarım alanlarına ulaştırmak için kullanılan kârîz yapıları bu hususta özel bir öneme sahiptir. Eğimli su yüzeylerdeki inşa edilen kanalların üzerine belirli aralıklarla açılan sondaj kuyularından ibaret bu yöntem, uzun mesafeler boyunca minimum kayıpla su aktarımı yapılabilmesini sağlamaktadır. İnşası ve bakımı devletin temel görevlerinden addedilen bu yapıların çeşitli ebatlardaki örneklerine Türkistan'dan Kuzey Afrika'ya Çin'den Orta Doğu'ya kadar ihtiyaç duyulabilecek hemen her bölgede rastlanmaktadır.⁴³

Gürlü çekirdek toprakları ve çeperinde mevzubahis hidrolik teknolojilerinin orta çağlarda sıklıkla kullanıldığı geçmiş ve çağdaş kaynaklara yansımıştır. Şehirlerin can damarlarını oluşturan kanal ve bent sistemleri için bir inşa kılavuzu olan *Kitâbü'l-Kunî*, daha Tahirîler döneminde yazılmış, Gerdizî'nin aktardığı göre iki yüz yıl sonra dahi işe yaramaktaydı.⁴⁴ Farklı dönemlerde bölgeyi ziyaret eden isimler, başta Sistan, Belh ve Herât gibi bütün büyük şehir ve köylerinde bent, sarnıç ve kanal sistemi ile evlere su ulaştırıldığına ya da tarım yapıldığına şahitlik etmiştir.⁴⁵ Belh'in yeraltı suları

not 3. İbn Battûta, "suyu bol, gayet mamur" bu yerleşimi "Hind'in ilk şehri" olarak anmıştır. Ebû Abdullah Muhammed İbn Battûta Tancî İbn Battûta, *İbn Battûta Seyahatnâmesi* (çev. A. Sait Aykut), II, 6. Baskı, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2020, s. 599.

41 Alman kökenli Amerikalı tarihçi Karl August Wittfogel (1896-1988), Max Weber'in Doğu Despotizmi üzerine bina ettiği "Hidrolik İmparatorluklar" teorisi bu kritere dayanmakta olup Hindistan Maurya İmparatorluğu da suyu kontrol edebilme yeteneği ile bu kategoride değerlendirilmektedir. Bk. Karl August Wittfogel, *Oriental Despotism: A Comparative Study of Total Power*, Yale University Press, New Haven 1957.

42 D. R. Hill, "Physics and Mechanics: Civil and Hydraulic Engineering Industrial Processes and Manufacturing, and Craft Activities", *History of the Civilizations of Central Asia* (C. E. Bosworth - M. S. Asimov), IV, UNESCO Publishing, Paris 2000, s. 265-69.

43 Muhammed İbn 'Alî İbn Süleymân er-Ravendî, *Râhat-üs-Sudûr ve Âyet-üs-Sürûr* (nşr. Muhammed İkbâl), Brill, Luzac 1921, s. 29; Anonim, *Târîh-i Sîstân*, (nşr. Melikü's-şuarâ' Muhammed Takî Bahâr), Entesârât-i Muîn, Tahran, 1381/2003, s. 74; Hill, *ag.m.*, s. 265; M. N. Bahadori, "Passive Cooling Systems in Iranian Architecture," *Scientific American*, February 1978, s. 144-154.

44 Mürsel Öztürk, Anadolu Erenlerinin Kaynağı Horasan (Moğol İstilasına Kadar), T.C. Kültür Bakanlığı, Ankara 2001, s. 7-8; Ebû Saîd b. Mahmud Gerdizî, *Zeynü'l-Ahbâr* (nşr. Rahim Rızâzâde Melik), Encümen-i Âsâr ve Mefâhir-i Ferhengi, Tahran 1384/2006, s. 203.

45 Anonim, *Hudûdü'l-'âlem*, (nşr. Menûçîhr-i Sütûde), Kitâbhâne-i Tahûri, Tahran 1362/1984, s. 311; İbn Havkal, *10. Asırda İslam Coğrafyası (Surât el-Arz)* (çev. Rama-

yönünden ve arazisinin düzlüğü açısından “şanslı” olduğu, kârîz ve bentler (sanâ’at) inşa etmek için diğer şehirler kadar uğraşmak gerekmediği, şehrin övünülecek özelliklerinden biri olarak sayılmaktadır.⁴⁶ Hamdullâh el-Müstevfî (ö. 1340’tan sonra) de Herât’ın havasını ve verimliliğini övmüştür. Dağlık olduğu için kanallarla sulanamayan kuzeyi hariç, şehirde dokuz büyük kanal ile sulama yapıldığını, şehrin Gûrlular devrindeki gelişmişliğine dair bazı rakamsal verileri aktarmıştır. Daha önemlisi Bâdgîs, Cem gibi çevre şehirlerin Herât’ın iâşesine nasıl katkı verdiğini belgelemiştir.⁴⁷ Hilmend boy-larında kurulan Büst,⁴⁸ Gûrlu Sultanı Gıyâsüddin b. Sam’in kışlık başkenti Zemindâver / Dâver⁴⁹ gibi şehirler ile Argandâb vadisindeki Kusdar (Turan) gibi yerleşimler için çizilen manzaralar da oldukça benzer olup kanallar va-sıtasıyla tarımsal üretim yapıldığı kayda geçmiştir.⁵⁰ Toharistan, Bamiyan ve Huttalan’ı da içine alacak şekilde büyük bir âmillik olarak anılan Belh ve ona bağlı şehirlerin çoğu meyvelerinin güzelliği ile anılmaktadır. Bu durumu en büyük nedeni ise bölge havzalarına bağlanan akarsuların birçoğunun buzul erimesi ve kar yağışları ile beslenmesi yani yazın kurumamasıdır.⁵¹

XIX. yüzyılda İngiliz işgal kuvvetlerinin istihbarat raporları ile 1990’lı yıllarda Sorbonne Üniversitesi bünyesinde hazırlanan arkeolojik saha verile-ri, bölgenin tarihi sulama sistemlerini etkinliğini kanıtlar niteliktedir. Tespit edilen kârîz sayısı binlerle ifade edilmesine rağmen söz konusu yapıların inşa tarihleri hâlâ araştırılmaya muhtaçtır. Her hâlükârda İran ve Afganistan’da-ki tarihi sulama ve iklimlendirme yapılarının varlığı kuvvetli istatistiklerle ortaya konulmuştur.⁵² Türklerin de bu teknolojileri Uygurlardan beri bildiği

- zan Şeşen), 2. Baskı, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2017, s. 389, 360; Ebû'l-Fidâ, *Ebû'l-Fi-dâ Coğrafyası* (çev. Ramazan Şeşen), Yeditepe Yayınları, İstanbul 2017, s. 363; İstahrî, *Ülkelerin Yolları* (çev. Murat Ağarı), 2. Baskı, Ayışığı Kitapları, İstanbul 2020, s. 240-41.
- 46 Safiyyüddin Ebû Bekr Abdullah b. Ömer Vâiz Belhî, *Fedâil-ü Belh* (nşr Abd'ül-Hayy Ha-bîbî, çev. Abdullah Muhammed b. Hüseyin el-Belhî), İntişarat-ı Bonyâd-ı Ferheng-i İran, Tahran 1350/1972, s. 48-49.
- 47 Hamdullah Müstevfî, *Nüzhetü'l-Kulûb* (çev. Guy Le Strange), Luzac, London, 1919, s. 150-151; Guy Le Strange, *The Lands of the Eastern Caliphate*, Cambridge University Press, Cambridge 1905, s. 407-408; Vasilij Vladimiroviç Barthold, *An Historical Geog-raphy of Iran* (ed. Clifford Edmund Bosworth, çev. Svat Soucek), Princeton University Press, Princeton 1984, s. 47.
- 48 Bereketli ancak hastalıklı bir havası olduğu kayda geçen Büst'te hurma, mısır ve meyve yetiştirilen ve Hind ile ticareti olan bir şehir olarak tasvir edilir. İstahrî, *ag.e.*, s. 215; İbn Havkal, *ag.e.*, s. 363; Hamdullah Müstevfî, *ag.e.*, s. 141.
- 49 Cüzcânî, Zemindâver'de sultanın av köşkünü de barındıran hoş bir sayfiye ormanının bu-lunduğunu yazar. İstahrî de bereketli bir bölge olduğunu yazmıştır. İstahrî, *ag.e.*, s. 215; Cüzcânî, *ag.e.*, I, s. 363.
- 50 Ebû el-Makdisî, *Ahsenü't-Tekâsîm fî Ma'rifeti'l-Ekâlîm* (nşr. Muhammed Emin ed-Dan-nâvî), Dâru'l Kutubi'l İlmiyye, Beyrut, 1423/2003, s. 351; Osman Ciner, “El-Makdisî'nin Ahsenü't-Tekâsîm Fîma'rifeti'l-Ekâlîm İsimli Eserinin Değerlendirilmesi ve Türkçe Ter-cemesi”, Fatih Sultan Mehmet Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2018, s. 333. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi)
- 51 Hamdullah Müstevfî, *ag.e.*, s. 152-153.
- 52 *Historical and Political Gazetteer of Afghanistan: Mazar-i-Sharif and North-Central Afghanistan* (der. Ludwig W. Adamec) Akademische Druck- u. Verlagsanstalt, Graz 1979, s. 103, 217, 279, 489; Daniel Balland, “La place des galeries drainantes souterraines dans la géographie de l'irrigation en Afghanistan,” *Les eaux cachées: Etudes géographiques*

ve etkin şekilde kullandığı Turfan kazıları ile anlaşılmıştır.⁵³

XI. – XIII. yüzyıllara dair bilgiler barındıran anonim *Târih-i Sistân*, bölge insanının olağanüstü iklim koşulları ve hava olayları ile nasıl başa çıktığına dair önemli bilgiler barındırmaktadır. Meçhul müellifimiz, bölgede yel değirmenlerinin yaygın kullanımını haber vermesinin yanı sıra hemşehrilerinin mahalleleri yutacak büyüklükte kum taşıyan çöl fırtınalarıyla mücadele yöntemini de aktarmıştır. Detayları belirsiz kalan bu blokaj sisteminin etkinliği ise övgü konusudur.⁵⁴ Nitekim “Sistân’ın zenginliği şu üç şeyin önüne set çekilmesine bağlıdır: Su, kum ve müfsitler. Bunlar oldukça Sistân’daki rahatlık ve huzur başka hiçbir şehirde bulunmaz.” diyerek bölge insanının bu husustaki ortak hafızasını ve kabiliyetini veciz bir şekilde ifade etmiştir.⁵⁵

Hindukuş-Süleyman Sıradağlarının gerisinde kalan Gûrlu şehirlerinin muhtelif tarihlerde kısa ya da uzun süreli olarak terk edildiğine işaret eden bazı kayıtlar da iklim kaynaklı bir harekete işaret etmemektedir. İbn Havkal, Belh’in 1163 yılında Oğuz akınları nedeniyle terk edildiğini, ancak halkının çok uzağa gitmeden adı “On değirmen döndürür” anlamına gelen Dihas Nehri kıyısındaki düzlükte yeni bir şehir kurduğunu bildirmektedir.⁵⁶ Yâkût el-Hamevî’ye göre Oğuz istilası döneminde büyük bir tahribata uğrayan Merv, her şeye rağmen meskûn kalmaya devam etmiş ancak Murgâb Nehri üzerine kurulan sulama barajının tahrip edilmesinin ardından bir daha eski parlıtısına erişememiştir.⁵⁷ Herât ise sağlam surları sayesinde Oğuzlar’ın yarattığı yıkımdan nispeten daha az zararla çıkabilmiştir.⁵⁸ Aynı surlar 1204’te Hâremzşah Muhammed’in nehir üzerine baraj kurarak şehri sular altında bırakmasını da engelleyecektir.⁵⁹ Sistân’ın en eski yerleşimlerinden Zerenc’in Hilmend Nehri’nin yatağının değişmesi nedeniyle taşındığı birkaç kaynaktan aktarılmaktadır.⁶⁰

Bu şehirler arasında Gazne istisnâî bir statüye sahiptir. Payitaht olması hasebiyle altın çağını Sultan Mahmûd devrinde yaşamış olsa da kaynakların aktardığına göre o dönemde dahi özkaynakları kısıtlı, tarımsal üretimi

sur les galeries drainantes souterraines, Publications du Département de Géographie de l’Université de Paris-Sorbonne 19, Paris 1992, s. 97-121’den aktaran Xavier de Planhol, “Kâriz”, *Encyclopædia Iranica*, 15 Aralık 2011, <https://iranicaonline.org/articles/kariz-parent>, (Erişim: 06.11.2021).

53 Bertil Mächtle vd., “The Age and Origin of Karez Systems of Silk Road Oases around Turpan, Xinjiang, P.R. of China”, *Socio-Environmental Dynamics along the Historical Silk Road* (der. Liang Emlyn Yang vd.), Springer International Publishing, Cham 2019, s. 359-78.

54 *Târih-i Sistân*, s. 56-58.

55 *Târih-i Sistân*, s. 64.

56 İbn Havkal, *ag.e.*, s. 389.

57 Yâkût b. Abdullah el-Hamevî, *Mu’cemü’l-Buldân*, V, Dâru Sâdr, Beyrut 1977, s. 112-116.

58 Reşidü’l-dîn Fazlullâh, *Câmi’u’l-Tevârih* (nşr. Ahmed Ateş), II/5, 2. Baskı, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1999, s. 100;

59 Cûzcânî, *ag.e.*, C. 1, s. 307-08.

60 *Târih-i Sistân*, s. 64-66; *Târih-i Sistân*’ın yarı efsanevî bu anlatısını İstahrî ve İbn Havkal da tekrar eder İstahrî, *ag.e.*, s. 213-214; İbn Havkal, *ag.e.*, s. 362.

Gaz

Akademik
Bakış

147

Cilt 18
Sayı 36
Yaz 2025

çok daha zahmetli, ticaret ehli bir yerleşim olarak anılmaktadır.⁶¹ Bu kısıtlı imkânların yarattığı sorunların dış destekle aşılması çağdaş kaynaklara da yansımıştır. Fahr-i Müdebbir, XII. yüzyılın başlarında şehirde yaşanan kıtlıklar nedeniyle halkının bölgeyi terk ettiğini, çözümün ise ancak diğer şehirlerden zahire getirilmesi ve sultanın emri ile ucuza satılmasıyla çözüldüğünü aktarır.⁶² Bilindiği üzere Gazne, Gûrlular'ın yükselişi ile bilinçli bir şekilde tahrip edilmiş, akabinde buna Oğuzlar'ın sebep olacağı kaos da eklenince şehir, yüzyıllar içerisinde bir zamanlar nâminı duymuş herkesi şaşırtacak kadar küçülmüştür.⁶³ 1505 yılında Gazne'yi ziyaret eden Bâbü'r Şâh, Sultan Mahmud tarafından yaptırılan barajın Alâüddîn Cihansûz Gûri tarafından yıktırıldığını, o günden beridir şehrin harap olduğunu söyler. Hatta böylesine önemsiz bir yerin bir zamanlar nasıl bu kadar ünlü ve zengin olabildiğini anlamakta güçlük çekecektir.⁶⁴

İklim koşullarına uyum sağlama konusunda şehirli yerleşik nüfus hidrolik teknolojilerine bel bağlarken, nüfusun hatırı sayılır bir kısmını oluşturan göçebe / yarı göçebe halklar ise bir direnç mekanizması olarak mevsimsel göçü kullanmıştır. Yaylak ve kışlak adlarıyla bildiğimiz bu göç noktaları bugün dahi geçerliliğini korumaktadır. Örneğin; Gazne'nin kışlağı üç günlük mesafedeki Kande'hâr, Fîrûzkûh'un kışlağı Zemindâver iken Kâbil'in ve Beda'şan'ın yaylağı Celalâbâd'tır. Kışı Afgan Türkistan'ındaki ovalarda geçiren göçer toplulukların yazı Celalâbâd / Lamgân civarında geçirdikleri de bilinmektedir.⁶⁵ Herât'ı çevreleyen Kûh-i Baba yaylaları ile Bâdgîs bölgesi Afganistan sahasındaki göçerler için otlakların müsaitliği bakımından her zaman bir cazibe merkezidir. Bilhassa Bâdgîs meraları orta çağlarda uğruna savaş çıkarılacak kadar da önemli görüşmüştür.⁶⁶ Bâbü'rname, göçerlerin Kâbil'e ulaşmak için kullandığı sabit güzergâhların bulunduğunu, ancak mera azlığından dolayı bu bölgedeki yolların pek de tercih edilmediğini bildirmektedir.⁶⁷

Hindûkuş'un berisinde durum böyleyken, sulama teknolojilerinin Kuzey Hindistan'daki kullanım seyri, görkemli ritüel yapıları bulunmasına rağmen yazılı kaynakların mahiyeti nedeniyle bir hayli muğlaktır. Kalhana,

- 61 İstahri, *ag.e.*, s. 239. İbn Havkal ve Ebü'l-Fidâ, İstahri'den iktibasla benzer tarifler sunar. Bk. İbn Havkal, *ag.e.*, s. 387; Ebü'l-Fidâ, *ag.e.*, s. 361.
- 62 Daha önce değindiğimiz üzere bu kıtlıklardan ilkinin nedeni belirsiz ikincisinin sebebi ise çekirge istilâsıdır. Fahr-i Müdebbir'in civar şehirlerden zahire getirerek meseleyi çözen kişi olarak büyük dedesi Şeref Ebü'l Ferec'e övgüler yağdırırken Gazne'de 6 bin ekmekçi 6 bin de un esnafı bulunduğunu belirtir. Fahr-i Müdebbir, *Âdâb'ul-Harb ve's-Şeca'a*, s. 109-110.
- 63 İbn Battûta, *ag.e.*, I, s. 576.
- 64 Zahiraddin Muhammed Babur, *Baburnâme (Vekâyî) Babur'un Hâtıratı* (çev. Reşit Rahmeti Arat), Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 2000, s. 213.
- 65 Makdisî, *a.g.e.*, s. 347, tr. 330; İbn Battûta, *ag.e.*, I, s. 576; Cûzcânî, *ag.e.*, I, s. 363; *Historical and Political Gazetteer of Afghanistan: Kabul and Southeastern Afghanistan* (der. Ludwig W. Adamec), Akademische Druck- u. Verlagsanstalt, Graz 1985, s. 38; Louis Dupree, *Afghanistan*, Princeton University Press, Princeton 1980, s. 8 ve 12.
- 66 Barthold, *a.g.e.*, s. 47.
- 67 Babur, *ag.e.*, s. 218 ve 378.

Keşmir'in VII. – IX. yüzyıl hanedanlarını anlatırken muhtelif sulama yapılarına işaret eden bazı ifadeler kullanmıştır.⁶⁸ Dikkatli bir gözlemci olan Bâbü'r Şâh, bu hususu da es geçmemiş ve şöyle bir karşılaştırma yapmıştır: “Hindistan'da akar su hiç bulunmaz; kaynak ise, ne arar. Nadir kaynaklar da yerden, zih suyu gibi, sızarak çıkar; o tarafların kaynakları gibi, fışkırarak çıkmaz.”⁶⁹ Muson yağışlarının bütün bereketine rağmen bu dezavantaj, orta çağlarda tarımsal üretimin belirleyici etkenlerinden biri olarak değerlendirilmiştir.⁷⁰ Öyle ki, duayen tarihçi İrfan Habib, İslâm dünyasında nâ'ur ya da sâkiye (ناعور/ساقية) diye bilinen değirmen tipinin Kuzey Hindistan'da (bilhassa Pençâb'a) Delhi Sultanlığı'nın kuruluş sürecinde Müslümanlar tarafından tanıtıldığını iddia etmiştir. Hayvan koşulmasıyla kısmî otomatikleşme ve daha derin kuyulardan çekime imkân sağlayan bu değirmenin bölgede tarımsal üretimin artışında etkili olduğunu düşünmektedir.⁷¹ Ancak söz konusu değirmenin Hint dünyasında “arghatta” adıyla hâlihazırda bulunduğu, teknolojik farkın tarımsal üretimde devrimsel bir değişime neden olacak kadar büyük olmadığını savunanlar da mevcuttur. Hint Feodalizm'i çerçevesinde konuyu değerlendiren Harbans Mukhia'ya göre orman ıslahı ve yerleşik tarıma geçişin hızlanması, nüfus artışı ile doğru orantılı iken XIV. yüzyıldan itibaren yazılı kaynakların artması böyle bir yanılgıya neden olmaktadır.⁷² Bengal'de ise erken orta çağlardan itibaren köy yerleşimlerinin genellikle “doğal yüzey suyu kaynaklarına yakın yerlerde” kurulduğu tespit edilmiştir.⁷³ Bölgenin tarımsal üretimini ise yine Müslüman hâkimiyetindeki uygulamalar değiştirecektir. Ancak belirtmek gerekir ki, yıllık yağış oranında büyük anomaliler yaşanmadığı sürece Hindistan'ın Ganj gibi düzlükleri komşu coğrafyalarından çok daha verimlidir.⁷⁴

Aktarmaya çalıştığımız üzere, çağdaş yazılı kaynaklardaki ilgili aktarımların Gûrlular'ın Kuzey Hindistan fetihlerinde iklimden kaynaklanan bir teşvik unsuruna işaret ettiğini söylemek güçtür. Bilakis başta Türkler olmak üzere tüm bozkır orduları için çok zorlayıcı olduğu ise kanıtları dağınık olmasına rağmen açıktır.⁷⁵ Sultan Aybeg'in Hind sıcağında dahi ağır zırhıyla

68 Kalhana, *ag.e.*, s. 47 ve 120; İqtidar Husain Siddiqui, “Water Works and Irrigation System in India during Pre-Mughal Times”, *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, XXIX/1, 1986, s. 52-77.

69 Babur, *ag.e.*, s. 527.

70 İbn Battûta, *ag.e.*, II, s. 602-603.

71 İrfan Habib, “Presidential Adress”, *Proceedings of the Indian History Congress*, XXXI, 1969, s. 149-155.

72 Harbans Mukhia, “Was There in Feudalism in Indian History?”, *The State in India, 1000-1700* (der. Hermann Kulke), Oxford University Press, Delhi 1995, s. 126, 130-131.

73 Brajadulal Chattopadhyaya, *Aspects of Rural Settlements and Rural Society in Early Medieval India*, Centre for Studies in Social Sciences, Calcutta 1990, s. 30-35.

74 Richard Eaton, Bengal'de “Pirinç Devrimi” olarak adlandırdığı ekonomik dönüşümün Müslüman idarecilerle başladığını iddia etmektedir. XIV. yüzyıldan itibaren ormanlık alanların yavaş yavaş çeltik tarlalarına dönüştüğünü, bölge halkının yerleşik tarıma geçmesiyle İslâm'ın özellikle Doğu Bengal'de yayılması arasında bir bağlantı olduğunu savunmaktadır. Richard Eaton, *The Rise of Islam and the Bengal Frontier, 1204-1760*, UC Press E-Books Collection, Bölüm 4 ve 5.

75 Türkler de dahil olmak üzere bozkır kavimlerinin sıcak memleketeye yönelik menfi tutum-

savaşabilmesi bir övgü vesilesidir.⁷⁶ Moğol kumandan Törbay Tokşin, 1224'te Mûltan'ı kırk gün kuşatmış ancak aşırı sıcaktan mancınıkları işletememesi nedeniyle şehri alamadan geri dönmüştür.⁷⁷ Yanlış zamanda çıkılmış seferlerde tecrübesiz orduları bir hayli yıpratılabilen Hind iklimi diplomatik bir "bahane" olarak dahi kullanılmıştır. Sultan İltutmuş'un Moğollara karşı kendisiyle ittifak kurmak isteyen Hârezmşâh Celâleddîn'e (hük. 1220 – 1231) cevabı veciz bir örnektir.⁷⁸ Sultan Alâüddîn Halacî'nin (hük. 1296 – 1316) ordusundaki Moğol unsurlar, Hindistan'ın iklimine ve iskân edildikleri muhite alışamadıkları için isyan çıkarmışlardır.⁷⁹ Bâbü'r Şah'ın yaza denk gelen Agra kuşatmasında askerlerinin semûm rüzgârları (Sam Yeli) nedeniyle vefat ettiğini söylemesi bu durumun fazla değişmediğini göstermektedir.⁸⁰

Buna karşın Horasan'da yaşanan ekonomik sıkıntılara dair kayıtlar, iklim kaynaklı bir üretim problemine değil savaş finansmanı gibi politik nedenlere işaret etmektedir. Hârezmşâhlar ile Gûrlular'ın hâkimiyet mücadelesi için gerekli iâşe ihtiyacı her iki tarafın kaynaklarına yansımıştır. Cûzcânî; Aybeg'in Gûrlu emir-î ahuru olarak ordudaki atların beslenmesi ile ilgilenirken, otlakları ele geçirmeye çalışan Hârezmşâh askerlerinin kurduğu pusuyla esir alındığını belirtir.⁸¹ Şehirlerin tekrar tekrar kuşatılmasının halkı kıtlıkla sınamasından defaatle bahseden Cüveynî ise Hârezmşâh Alâeddin Muhammed'e karşı saldırıya geçmek isteyen Sultan Muizzüddîn'in ordunun iâşesi için Tûs'ta halkı nasıl tahıl satmaya zorladığını aktarır.⁸²

Sonuç

Delhi Sultanlığı'nın kurucu isimleri ile onların peşinden kavga verip yurt tutmaya gidenler, hiç şüphesiz memleketlerinde de çok elverişli koşullarda yaşamıyorlardı. Fakat hidrolik teknolojilerden verimli şekilde faydalanılmasının yanı sıra mevsimsel göçerlik, dağlık araziler ve sert iklim koşulları ile anılan Gûrlu topraklarında hayatın idamesinde anahtar bir işlev üstlenmiştir. Kaynakların kuvvetle vurguladığı üzere, asker veya sivil, buralardan ge-

ları hemen hemen bütün kültür ürünlerine yansımıştır. Tuncer Baykara, "Türk Kültüründe İklim", *Erdem*, III/XVII, 1997, s. 955-74.

76 Fahr-i Müdebber, *Şecere-i Ensâb*, s. 49

77 Cüveynî, *ag.e.*, s. 206.

78 Sultan İltutmuş, Hârezmşâh vereceği yanıtın belki de sultanlığının kaderini belirleyeceğinin farkında olduğu için birkaç gün oyalanmış ve nihayetinde meâlen "bu civarın havası sizin gibi bir sultana uygun ve layık değildir dilerseniz mülk edinmeniz için size başka bir yer göstereyim" cevabını vermiştir. Atâ Melik Cüveynî, *Târih-i Cihângüşâ* (nşr. Muhammed Kazvîni), İntişârât-ı Negâh, Tahran 1391/2012, s. 456.

79 Esir alındıktan sonra İslâmîyet'i yeni kabul ettikleri için Nov-Müselmânân yani "Yeni Müslümanlar" olarak anılır. Ziyâu'd-dîn Berenî, *Târih-i Fîrûz Şahî*, (nşr. Saiyid Ahmad Khan, vd.), The Asiatic Society of Bengal, Calcutta 1862. s. 218-19 ve 235-36.

80 Bâbü'r Şah, kalifiye bürokratlarını ve emirlerini Hind'te kalmaya ikna etmek için yüklü ihsanlarda bulunmak zorunda kalmıştır. Babur, *ag.e.*, s. 472 – 474; Nilgün Dalkesen, "Hindistan ve Türkler İklimsel ve Coğrafi Özelliklerin Göç Yönü Üzerindeki Etkisi", *Aktüel Arkeoloji*, S. 68, 2019, s. 10. İbn Battûta, muhtemelen Tar Çölü'nü geçerken Hint rüzgârlarının öldürücü etkisinden bahseder ancak o bu durumu çöle has bir durum olarak aktarmıştır. İbn Battûta, *ag.e.*, C.1, s. 578.

81 Cûzcânî, *ag.e.*, C. 1, s. 416-17.

82 Cüveynî, *ag.e.*, s. 380.

lenleri Hindûstan'da da çok elverişli koşullar beklemiyordu. Horasan'ın kışları kadar Hindûstan'ın yazları da öldürücü olabiliyordu. Dolayısıyla Delhi Sultanlığının kuruluş sürecinde iklim ve buna bağlı tarımsal üretim artışının teşvik edici bir etki yaptığı söylenemez. Nitekim söz konusu sürecin ateşleyici faktörü gerek Horasan'daki gerekse Kuzey Hindistan'daki politik kaos ortamında aranmalıdır. Ancak özellikle belirtmek gereklidir ki, Hindistan XIV.-XVI. yüzyıllarda iklim kaynaklı olağanüstü felaketler yaşamıştır. Bu nedenle iklim odaklı teorilerin sınanmasında daha sağlıklı bir sonuca ulaşmak için kesintisiz yerleşim yerlerinden elde edilecek arkeolojik verilere ihtiyaç olduğu açıktır.

Kaynaklar

- ADAMEC Ludwig W., (ed.), *Historical and Political Gazetteer of Afghanistan: Kabul and Southeastern Afghanistan*, Akademische Druck- u. Verlagsanstalt, Graz 1985.
- , (ed.), *Historical and Political Gazetteer of Afghanistan: Mazar-i-Sharif and North-Central Afghanistan*, Akademische Druck- u. Verlagsanstalt, Graz 1979.
- ANONİM, *Hudûdü'l-âlem* (nşr. Menûcihr-i Sütûde), Kitâbhâne-i Tahûri, Tahran 1362/1984.
- ANONİM, *Târih-i Sistân* (nşr. Muhammed Takî Bahâr (Melikü's-şuarâ'), Enteşârât-i Muîn, Tahran 1381/2002.
- AZIZI Ghasem - Mahmoud Davoodi, "Iran's Climatic Change in the Holocene", *Quaternary Journal of Iran*, V/1, 2019, s. 1-25.
- BAHADORİ Mehdi N., "Passive Cooling Systems in Iranian Architecture", *Scientific American*, CCXXXVIII/2, 1978, s. 144-55.
- BARTHOLD Vasilij Vladimiroviç, *An Historical Geography of Iran* (ed. Clifford Edmund Bosworth, çev. Svat Soucek), Princeton University Press, Princeton 1984.
- BULLİET Richard W., *Cotton, Climate, and Camels in Early Islamic Iran: A Moment in World History*, Columbia University Press, New York 2009.
- BELHÎ Safiyyüddin Ebû Bekr Abdullah b. Ömer Vâiz, *Fedâil-ü Belh* (ed. Abd'ül-Hayy Habîbî, çev. Abdullah b. Hüseyin el-Belhî, Enteşârât-i Bonyâd-ı Ferheng-i İran, Tahran 1350/1971.
- BERENÎ Ziyâ'u'd-dîn, *Târih-i Fîrûz Şahî*, (nşr. Saiyid Ahmad Khan, W. Nassau Lees, Mawlavi Kabiraldin) *The Asiatic Society of Bengal*, Calcutta 1862.
- BEYHAKÎ Ebû'l-Fazl, *Târih-i Beyhakî* (nşr. Ali Ekber Feyyâz), Enteşârât-i Danîşgâh-i Ferdovsi, Meşhed 1383/2005.
- BÎRÛNÎ Ebû Reyhân Muhammed b. Ahmed, *Tahkîku Mâ Li'l-Hind: Bîrûnî'nin Gözüyle Hindistan*, (ed. Ali İhsan Yitik, çev. Kıvameddin Burslan), 2. Baskı., TTK Yayınları, Ankara 2018.
- CEMÂLÎ Hâmid b. Fazlullâh, *Siyerü'l-ârifin*, Matba'ı Rizavi, Delhi 1893.
- CHEN Fa-Hu vd., "Moisture changes over the last millennium in arid central Asia: a review, synthesis and comparison with monsoon region", *Quaternary Science Reviews*, XXIX/7, 2010, s. 1055-68.
- CİNER Osman, *El-Makdis'in Ahsenü'l-Tekâsım Fîma'rifeti'l-Ekâlîm İsimli Eserinin Değerlendirilmesi ve Türkçe Tercemesi*, Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi. Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2018. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi)
- CURFADEKÂNÎ Ebû's-Şeref Nasîh b. Zafer, *Tercüme-i Târih-i Yeminî* (nşr. Ali Kavîm), Çâphâne-i Muhammed 'Ali Ferdin, Tahran 1334/1955
- CÜVEYNÎ Atâ Melik, *Târih-i Cihângüşâ* (nşr. Muhammed Kazvîni), Enteşârât-ı Negâh, Tahran 1391/2012.

- , *Târîh-i Cihângüşâ* (çev. Mürsel Öztürk), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2003.
- CÜZCÂNÎ Kadı Minhâc-ı Sirâc, *Tabakât-ı Nâsirî*, 2 cilt, (nşr. Abdülhayy Habîbî), Puhenî Matbae, Kabil 1342.
- DALKESEN Nilgün, “Hindistan ve Türkler İklimsel ve Coğrafi Özelliklerin Göç Yönü Üzerindeki Etkisi”, *Aktüel Arkeoloji*, 68, 2019, s. 8-10.
- DELFOROOZ Behrooz Barjasteh, “The Role of Natural Phenomena in the Rise and Fall of Urban Areas in the Sistan Basin on the Iranian Plateau (Southern Delta)”, *The Urban Mind: Cultural and Environmental Dynamics, African and Comparative Archaeology* (ed. Paul J. Sinclair) Dept. of Archaeology and Ancient History, Uppsala Univ., Uppsala 2010, s. 221-42.
- DUPREE Louis, *Afghanistan*, Princeton, Princeton University Press, N.J. 1980.
- EBÜ’L-FİDÂ Âlî b. Mahmûd el-Eyyûbî, *Ebü’l-Fidâ Coğrafyası* (çev. Ramazan Şeşen), Yeditepe Yayınları, İstanbul 2017.
- ESTERÂBÂDÎ Muhammed Kasım Hinduşah, *Târîh-i Firişte* (ez Âğaz ta Babur) (nşr. Muhammed Rıza Nasirî), I, Encümen-i Asâr ve Mefâhîr-i Ferhengî, Tahran 1387.
- FÂMÎ Şeyh Abdurrahman Fâmî-yi Herevî, *Târîh-i Herât* (dest neveşte-i nev-yâfte) (nşr. İrec Efşâr), Mîrâs-ı Mektub, Tahran 2008.
- FISHER Michael Herbert, *An Environmental History of India*, Cambridge University Press, Cambridge 2018.
- GERDÎZÎ Ebû Saîd Abülhey b. Dahhak b. Mahmud, *Zeynü’l-Ahbâr* (nşr. Rahim Rızâzâde Melik), Encümen-i Âsâr ve Mefâhîr-i Ferhengi, Tahran 1384/2005.
- HABIB Irfan, “Presidential Adress”, *Proceedings of the Indian History Congress*, XXXI, 1969, s. 139-61.
- HAMD-ALLAH MUSTAWFÎ OF QAZWÎN, *The Geographical Part of The Nuzhat-Al-Qulûb* Composed By Hamd-Allah Mustawfî of Qazwin (trans. Guy Le Strange), Luzac, London 1919.
- HAMEVÎ eş-Şeyh el-İmam Şehâbeddîn Ebû Abdullah Yâkût b. Abdullah EL-, *Mu’cemu’l-Buldân*, V, Dâru Sâdr, Beyrut 1977.
- HAO Zhixin vd., “Climatic changes during the past two millennia along the Ancient Silk Road”, *Progress in Physical Geography: Earth and Environment*, XLIV/5, 2020, s. 605-23.
- HİLL D. R., “Physics and Mechanics: Civil and Hydraulic Engineering Industrial Processes and Manufacturing, and Craft Activities”, *History of the Civilizations of Central Asia*, Vol. IV: The Age of Achievement: AD 750 to the End of the Fifteenth Century, (ed. Muhamed Sajfîtdinoviç Asimov, Clifford Edmund Bosworth), UNESCO Publishing, Paris 2000, s. 265-69.
- HODGSON Marshall G. S., *İslam’ın Serüveni* (çev. Berkay Ersöz), I-III, Phoenix Yayınları, Ankara 2020.
- HUGHES Malcolm K. – DIAZ Henry “Was There a ‘Medieval Warm Period’, and If so, Where and When?”, *Climatic Change*, XXVI/2, 1994, s. 109-42.
- HUNTINGTON Ellsworth, *The Pulse of Asia: A Journey in Central Asia Illustrating The Geographic Basis of History*, Houghton Mifflin, Boston 1907.
- İBN BATTÛTA Ebû Abdullah Muhammed İbn Battûta Tancî, *İbn Battûta Seyahatnâmesi* (çev. A. Sait Aykut), I-II, 6. Baskı., Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2020.
- İBN HAVKAL Ebü’l-Kâsım Muhammed b. Âlî en-Nasibî el-Bağdâdî, 10. Asırda İslam Coğrafyası (Surât el-Arz) (çev. Ramazan Şeşen), 2. Baskı., Yeditepe Yayınları, İstanbul 2017.
- İSTAHRÎ Ebû İshâk İbrâhîm b. Muhammed, *Ülkelerin Yolları* (Değerlendirme ve Metin), (çev. Murat Ağarı), 2. Baskı., Ayışığı Kitapları, İstanbul 2020.
- KALHANA, *Rajatarangini: The Saga of the Kings of Kashmir* (çev. Ranjit Sitaram Pandit), 3. Baskı., Sahitya Akademi, New Delhi 1977.
- KULKE Hermann, (ed.), *The State in India, 1000-1700*, Oxford University Press, Delhi 1995.
- KUZUCUOĞLU Catherine, “Anadolu ve Doğu Akdeniz’de Geçmişteki Ani İklim Değişiklikleri”,

Aktüel Arkeoloji, 68, 2019, s. 20-37.

MAKDÎSÎ Şemsu'd-dîn Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed, Ahsenü't-Tekâsîm fî Ma'rifeti'l-Ekâlîm, (nşr. Muhammed Emîn ed-Dannâvî), Dâru'l Kutubi'l İlmiyye, Beyrut 1423/2003.

MALÎK Muqaddisa – AHMED Fouzia Farooq, “Famines and Epidemics in Medieval India: Climatic Change or a Policy Failure?”, Journal of the Research Society of Pakistan, LIX/2, 2022, s. 117-24.

MOTESHARREI Safa vd. “Human and Nature Dynamics (HANDY): Modeling Inequality and Use of Resources in the Collapse or Sustainability of Societies”, Ecological Economics, 101, 2014, s. 90-102.

ÖZTÜRK Mürsel, Anadolu Erenlerinin Kaynağı Horasan (Moğol İstilâsına Kadar), T.C. Kültür Bakanlığı, Ankara 2001.

PLANHOL Xavier de, “Kâriz”, Encyclopædia Iranica, Aralık.2011, <https://iranicaonline.org/articles/kariz-parent>.

PREISER-KAPPELLER Johannes, “A collapse of the Eastern Mediterranean? New results and theories on the interplay between climate and societies in Byzantium and the Near East, ca. 1000–1200 AD. (with seven appendices, including three tables ad 33 figures)”, Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik, I, 2016, s. 195-242.

RASHÎD A., “Famine in The Turco-Afghan Period”, Proceedings of the Indian History Congress, XXVI, 1964, s. 84-89.

RAY Hem Chandra, Dynastic History Of Northern India (Early Mediaeval Period), II, 2. Baskı., Munshiram Manoharlal Publishers, New Delhi 1973.

RAVENDÎ Muhammed ibn 'Alî ibn Süleymân ER-, The Rahat-us-sudur wa 'ayat-us-surur : being a history of the Saljuqs by Muhammad ibn 'Ali ibn Sulayman ar-Rawandi (ed. Muhammad Iqbal), Brill, Luzac 1921.

RAWAT Varsha vd., “Middle Holocene Indian Summer Monsoon Variability and Its Impact on Cultural Changes in the Indian Subcontinent”, Quaternary Science Reviews, C. 255, 2021, s. 106825.

REŞİDÜ'D-DÎN FAZLULLÂH, Câmi'u't-Tevârîh (nşr. Ahmed Ateş), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1999.

SHEKHAR Mayank vd., “Himalayan Glaciers Experienced Significant Mass Loss During Later Phases of Little Ice Age”, Scientific Reports, VII/1, 2017, s. 10305.

SINHA Ashish vd., “A 900-Year (600 to 1500 A.D.) Record of the Indian Summer Monsoon Precipitation from the Core Monsoon Zone of India: INDIAN SUMMER MONSOON PRECIPITATION”, Geophysical Research Letters, 34, S. 16, 2007.

———, “A Global Context for Megadroughts in Monsoon Asia during the Past Millennium”, Quaternary Science Reviews, XXX/1-2, 2011, s. 47-62.

SİDDÎQUÎ İqtidar Husain, “Water Works and Irrigation System in India during Pre-Mughal Times”, Journal of the Economic and Social History of the Orient, XXIX/1, 1986, s. 52-77.

TÂCÜ'D-DÎN HASAN NİZÂMÎ, Tâcü'l-Me'âsir (nşr. Seyyid Emir Hasan Abidi), Merkez-î Tahkikât-ı Farsi Rayzenî-i Ferheng-i Cumhuri-i İslâmî-i İran Dihlî-i Nov, Delhi 1387/2008.

TOR Deborah G., “The Eclipse of Khurāsān in the Twelfth Century”, Bulletin of the School of Oriental and African Studies, LXXXI/2, 2018, s. 251-76.

UTBÎ Ebü'n-Nasr Muhammed b. Abdî'l-Cebbâ EL-, el-Yemînî fî şerhi aḥbârî's-sultân Yemînî'd-devle ve emînî'l-mille Maḥmûd el-Ğaznevî, ed. İhsan Zünûn es-Sâmîrî, Dâru't-Talîa, Beyrut 1424/2004.

YADAVA Akhilesh K. vd., “Boreal Spring Precipitation Variability in the Cold Arid Western Himalaya during the Last Millennium, Regional Linkages, and Socio-Economic Implications”, Quaternary Science Reviews, 144, 2016, s. 28-43.

gax

Akademik
Bakış

153

Cilt 18
Sayı 36
Yaz 2025

YADAVA B. N. S., *Society and Culture in Northern India in the Twelfth Century*, Central Book Depot, Allahabad 1973.

ZAHİREDDİN MUHAMMED BABUR, *Baburnâme (Vekâyî) Babur'un Hâtıratı* (çev. Reşit Rahmeti Arat), Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 2000.

Extended Abstract

The establishment of the Delhi Sultanate was the consequence of a series of conquests that resulted in a considerable geographical and climatic diversity. In this conquest and state formation process, which traversed the expanse from the Gûr mountains to the shores of the Brahmaputra River, climate and geography are frequently emphasised in primary Muslim and non-Muslim literary and epigraphic sources of the sultanate. In recent years, there has been a notable increase in the number of paleoclimatology analyses with a focus on Central Asia and India. This development has led to a greater emphasis on the role of climate in the past thousand-year period. Consequently, the present study summarises major palaeoclimatology hypotheses based on proxy data obtained from the domains of Inner Asia, Iran, South Turkestan and North India, as they are called today. Subsequently, the historiographic discussions founded upon these hypotheses, in conjunction with the methodological misconceptions highlighted within said discussions, are incorporated. In the course of these analyses, which necessitate an interdisciplinary approach, it has been observed that the climate, in its capacity as a historical phenomenon, is predominantly regarded as a solitary factor. This has resulted in the establishment of an erroneous cause-effect relationship, which has subsequently been fictionalised. It is indicated by several paleoclimatic models that the medieval climate of India may have been significantly more fruitful than that of Central Asia. This is due to an observed increase in boreal monsoon precipitation. It has been posited by certain climatologists that the enhancement in agricultural output occasioned by the climatic conditions favourable to this end may have exerted a pivotal and invigorating influence on military campaigns from Turkestan to the Indian subcontinent. However, these hypotheses, ranging from the Ghaznavid campaigns to the decay of the Mughal Empire, are primarily based on secondary historical sources. It is evident that studies which do not utilise medieval primary sources written in India, or which make solemn generalisations, fail to consider collective resistance mechanisms as a historical factor. The objective of the present study is to ascertain whether there was a notable change in the climate of Southern Turkestan and Northern India in the Middle Ages. This will be achieved by examining contemporary Muslim historical narratives, travel-geography accounts, epigraphic, hagiographic sources and non-Muslim literature. The subsequent discussion pertains to the inquiry of whether there has been a climate-induced increase in agricultural production within the Northern Indian region. Eventually, instances were presented which elucidated the importance of agricultural production and irrigation technologies, as well as collective resistance mechanisms. Furthermore, the capacity and ability of human beings to combat climate change was emphasised. In conclusion, an analysis of contemporary written sources reveals no indication of an improvement in the climate in North India during the eleventh and twelfth centuries. This period corresponds to the establishment and early statehood of the Delhi Sultanate, a time period which should, in theory, have resulted in an increase in agricultural production. Consequently, the hypothesis that climate was a motivating factor for external expeditions and migratory movements to the subcontinent cannot be substantiated. However, it is well documented that India experienced extraordinary climate-induced disasters in the 14th–16th centuries. It is evident that in order to achieve a more reliable conclusion in the testing of climate-oriented theories, there is a necessity for the utilisation of archaeological data from continuous settlements.